

- ³⁷ Павленко С. Указ. праця. – С.177.
³⁸ Бантыш-Каменский Д. Указ. соч. – С.52.
³⁹ Российский государственный архив древних актов. – Ф.1445. – Оп.1. – Д.2. – Л.5.
⁴⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.II. – Москва, 1859. – С.400.
⁴¹ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – С.293.
⁴² Див.: Рот О. Клиническая терминология. В переработке и с дополнениями д-ра мед. Я.Б.Эйгера. – Москва; Ленинград, 1930. – С.559.
⁴³ Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.І: 1687–1705 гг. – Санкт-Петербург, 2007. – С.154.
⁴⁴ История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии. – Санкт-Петербург, 1773. – С.157.
⁴⁵ Чтения... – С.102.
⁴⁶ Там же. – С.121.
⁴⁷ Там же.
⁴⁸ Чтения... – С.131.
⁴⁹ Там же. – С.132.

On the base of analyzed documents of evidence affair on the occasion of delation of the general judge V.L.Kochubei on hetman I.S.Mazepa in comparison their with other sources, it's throw doubts on authenticity of the well-known in literature intimate letters of Ivan Mazepa to Motria Kochubei.

І.О.Гуржій*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ КИЇВСЬКИХ КУПЦІВ ХІХ ст.

У статті на тлі суспільно-політичного й економічного розвитку міста Києва досліджено основні аспекти повсякденного життя купців у ХІХ ст. Проаналізовано соціокультурні явища, які впливали на їх побут і звичаї. Показано впливи національних та іноетнічних факторів на формування самосвідомості, способів проведення дозвілля, моду тощо.

Повсякденна історія купців, з їх малими та великими життєвими проблемами, найтіснішим чином була пов'язана з розвитком міста: суспільно-політичними й економічними зрушеннями в ньому, загальними здобутками у сферах культури та науки, а також різними матеріальними негараздами, стихійними лихами, епідеміями тощо. Власне «обличчя» Києва на межі ХVІІІ і ХІХ ст. визначала наявність у ньому Києво-Печерської лаври, 26 кам'яних і 20 дерев'яних церков, 29 монастирів і прибудов навколо них, 18 публічних установ, 12 цегляних і 3672 приватних дерев'яних будинки (із них на Подолі – 2068, на Печерську – 1098, у Старому місті 506 (1797 р.)). Кількість мешканців періодично помітно змінювалася, що залежало від проведення ярмарків, масових захворювань і смертності людей, паводків, пожеж та ін. Так, протягом 1796–1800 рр. у трьох частинах Києва чисельність городян становила від 19 до 30 тис. осіб. Великий приріст населення спричинило перенесення сюди з м. Дубно Хрещенського ярмарку (1797 р.), на який щорічно почали з'їжджатися до 5 тис. дворян, купців, міщан та ін., що укладали у так званому Контрактовому будинку торгові угоди на досить значні суми¹.

Проте, навіть певне економічне «пожвавлення» в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. мало чим змінило умови існування основної маси городян. «Немає будин-

* Гуржій Іванна Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ).

ків мурованих, немає ладу в будівництві, немає регулярності та архітектури, – зазначав сучасник, письменник В.Ізмайлов. – Вулиці не мощені, їх вкриває пісок. Поділ, найбільш населений, ніж інші частини..., зовсім не виглядає містом. Дерев'яні дахи, низькі хатини прикривають церкви та монастир. Вулиці такі вузькі на Подолі, що ледь-ледь дві підводи можуть розминутися. Сполучення між трьома частинами міста надзвичайно важке через те, що гори відділяють їх одну від одної. Здається, нібито ви бачите три різних поселення. Я кажу поселення, оскільки і цілий Київ навряд чи заслуговує називатися містом»². Схоже висловлювався й І.-А.Еренстрем: «Жалюгідні хати, вибудовані за українським способом із плоту зовні і обліплені глиною всередині»³.

Одними з основних доходів міста на той час були: винний відкуп, яким безпосередньо, за традицією, завідував магістрат, надходження від різноманітних торгових установ (у тому числі й передмість), оброки з податного населення, відсотки з оголошених капіталів і кредитів, наданих купцям, міщанам і поміщикам. Характерно, що в 1800 р. борг негоціантів і міщан місту через усілякі несплати становив близько 69 тис. руб., а казна того, у свою чергу, завинила лише купцям Долинному та Котляревському 37 тис. руб.⁴

Наведені факти переконливо свідчать про тісні взаємозалежні фінансові стосунки городян, насамперед купців і міщан, із місцевим управлінням. На що ж витрачалися, головним чином, бюджетні кошти, дозволяють уявити такі дані: на утримання царської армії виділялося близько 15 тис. руб., фаянсової фабрики, яка належала місту, – 18,2 тис. руб., кінної пошти – 9,7 тис. руб., богодільні – 2 тис. руб., лікарень і народного училища – 5 тис. руб. Чимало коштів ішло на ремонт шляхів (3,3 тис. руб.), освітлення вулиць ліхтарями (близько 1 тис. руб.) тощо. Порівняно небагато грошей потребувало функціонування постійної групи музикантів, догляд за годинниками на башті й кімнатах магістрату, артилерії⁵.

У кінці XVIII – на початку XIX ст., внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р. і приєднання Правобережної України до Російської імперії, на повсякденне життя киян помітно впливало зростання в місті кількості представників польської національності. Багато з них були вихованими, у цілому добре ставилися до Росії й надавали більше переваги проживанню в ній, ніж, скажімо, в Австрії чи Пруссії, де їх нерідко «оббирали й гнули в дугу». Вони потрохи оволодівали «великодержавною» мовою, гарно розуміли українців, з якими їх пов'язувала давня історія. Польський елемент особливо виразно проявлявся тоді в середовищі місцевого дворянства та купецтва, позначався на побуті і культурі. Польська мова, поряд із російською, стала звичайною в діловодстві, на ринках, балах і т. п.

Правда, військово-політичні події, пов'язані з діяльністю Наполеона, внесли певні корективи. Зовнішні обставини, які мали місце в 1806 і 1812 рр., змусили царський уряд зосередити в південно-західних регіонах імперії значні збройні сили та вжити всіляких заходів для пожвавлення економіки. Активізація, масштабність, а головне – вигідність тут торгівлі зумовили наплив російських поміщиків і купців. Через що, за свідченням очевидця тих подій, «потужним був тоді не тільки в Києві, але й в усій Україні блискучий російський елемент»⁶.

Створення народного ополчення в 1812 р. зіткнулося з неоднозначним ставленням, а то й протидією з боку польської частини суспільства Києва. Особливо активно це проявлялося під час загальних зібрань або коли відбувалися «контракти». Місцеве панство й купецтво організовувало «вибори», бали та «вечори», де тісно спілкувалися представники влади, заможні українці, росіяни та поляки. І хоча на публічних зібраннях (на «контрактах», у театрі), як правило, притримувалися «благопристойності», такий «спокій» викликав неабияку підозру у відповідних органах. І тоді начальник поліції вимагав вести постійне суворе спостереження за поведінкою киян. А деяких іноземців навіть виселяли в примусовому

порядку за межі держави⁷. Через певні настрої саме поляків формування ополчення з місцевого населення практично залишалося незавершеним⁸.

На той час місто продовжувало викликати у сучасників неоднозначні почуття: захоплення його старовиною й несприйняття галасу торгового люду, прихильність до нововведень у моді та критику недбалого впорядкування вулиць... «Київ старий, – зазначив у своїх дорожніх нотатках кн. І.Долгоруков, – але древність його не така помітна, як новгородська. Там сторіччя на будь-якому церковному приміщенні, на будь-якому шпилі дзвіниці показують і свідчать про довговічність; тут *усе щось нове, більше моди, менше старовини*». Не сподобалося йому те, що окремі будівлі Приказу громадської опіки розміщувалися на відстані в декілька верств навколо міста й не мали «великої слави»⁹. Одночасно він не радив будь-якому зі свого кола відвідувати Київ у період Успенського посту, або коли відбувалися «контракти»: «Спочатку – тлуми богомольців і набожних відвідувачів, потім – натовпи поляків та розкішні торжества не дадуть часу ні про що подумати, усе в розвагах: і монахи, і миряни, усім ніколи»¹⁰. Тоді «усі нірки набиті людом, а винайм пристойних помешкань досить дорогий»¹¹.

Водночас, загальний благоустрій залишався вкрай незадовільним: улітку на вулицях здійснювалася жахлива пилюка, а весною та восени в багатьох місцях утворювалося «бездонне» багно. У цьому відношенні не ставала винятком і найліпша частина – Липки. Навіть удень на людей могли напасти зграї бездомних собак. Частим явищем були пожежі. Одна з них у 1811 р. знищила майже весь Поділ і примусила організувати загони спеціальних охоронців – «ратників», які мали стежити на перехресті вулиць і в разі потреби здійснювати відповідні заходи.

Коли ж спалахнула пожежа, все місто затягло «гарячим» димом, стало важко дихати, нічого не було видно на відстані. Поширювалися чутки, ніби затримали 14 осіб, запідозрених у скоєнні підпалів. 8 з них відправили для слідства до Петербургу¹². Протягом двох місяців зареєстрували 20 пожеж різних масштабів, загинули люди. У фортеці підняли мости й нікого не пропускали без спеціальних дозволів коменданта¹³. Серед звинувачених у цих лихах виявилася декілька поляків, євреїв і французів. Особливо не жалували городяни «жидів і ляхів»¹⁴.

Водночас, трагедія 1811 р. спонукала владу розробити й затвердити план відбудови Подолу, де чисельність будинків зменшилася в 5 разів¹⁵. Тому через декілька років ця частина помітно змінилася на краще: вулиці «вирівняли», розчистили від старих і непривабливих споруд, а також дещо розширили, нові будинки розташували в певному порядку за спеціально розробленими кресленнями. Правда, чиновники магістрату і купці відмовилися задовольнити вимоги вищого керівництва щодо ремонту пошкодженої Андріївської церкви, бо та знаходилася в безпосередньому підпорядкуванні відомства, яке опікувалося Маріїнським палацом. Казна ж на такий захід коштів не виділила. Із цього приводу суперечки між обома сторонами затяглися на роки. Жителі бідкалися, бо будівля тим часом без реставрації руйнувалася все більше¹⁶.

Паралельно йшло впорядкування Печерська й будівництво тут «присутственних місць». Поступово на його території зростала кількість приватних будинків і мешканців, які терпляче ставилися до тимчасових незручностей¹⁷. До стихійних лих із тяжкими наслідками слід зарахувати паводки й епідемії, із котрими періодично боролася влада і відповідні установи. Так, 1 травня 1808 р. вода з Дніпра покрила всі тутешні острови та затопила на Подолі 180 будинків¹⁸. Ще більшої шкоди наробила повінь 1820 р., а потім 1826 р.¹⁹ Незадовільний санітарний стан міста, особливо на Подолі, робив звичайними такі хвороби, як віспа, тиф, золотуха, скарлатина, малярія та шлункові розлади. Зокрема, віспа мала місце в 1802, 1807 та інших роках. А в 1810 і 1826 рр. вона зумовила велику смертність серед населення²⁰.

Великих матеріальних збитків торговому люду завдала пожежа 16 лютого 1824 р., яка знищила фактично всі дерев'яні крамниці на Печерську²¹. Того ж

року, за свідченням «старого киянина», під «чудовими липами влаштували щось схоже на бульвар, але все ті ж пилюка на вулицях, і все ті ж споконвіку ворогуючі між собою партії монтеккі і капuletті, брудних жидів и голодних псів. Зрідка лиха четвірка якогось барина з верескливим фореитором або цуг із бичом ясного пана звертали на себе увагу. Діти Ізраїлю, поспіхом зупиняючись, під палючим сонцем, трясали свої міхові шапки, ... , і принижено кланялися, а собаки відчайдушно кидалися слідом за кіньми»²².

На побутовому рівні життя купців у першій чверті XIX ст. мало чим різнилося від кінця попереднього століття. Усі ті ж «гільдійські проблеми», сплати податків, крадіжки грошей, сімейні драми... Так, 1800 р. прикажчик Клареле (француз – ?) украв у купця Полієра 400 руб., чим «впритул» зайнялася міська поліція²³. Із купця 3-ї гільдії Гросмана офіційні особи прагнули витребувати борги для відставного полковника Маковецького, який проживав у Києві²⁴. У лютому 1804 р. поліція проводила слідство щодо захоплення майна міщанина Бойкова купцем Родіоновим, росіянина за походженням (?)²⁵. А негоціант Дубарев того ж року «примудрився» напасти на будинок титулярного радника (!) Куработова й відібрати в нього ділянку землі²⁶.

Спадкові й родинні справи купці, як правило, вирішували офіційно, за допомогою місцевого чиновництва. Проте, за таких обставин не обходилося й без певних непорозумінь і зловживань. Так, урядовці Київського магістрату незаконним чином конфіскували частину майна дружини купця Котяновського (за борги чоловіка). Справу було офіційно зареєстровано в «Журналі вихідних документів» і вона набула широкого розголосу (1804 р.)²⁷.

Не менш інтригували купецьке середовище «чужі» сімейні чвари. Наприклад, лише одна спроба дружини купця Личкова втекти із Києва з «конкурентом» того Єфремовим, стала приводом для початку спеціального «розслідування» (1805 р.)²⁸. Тоді ж відбувалося офіційне листування Канцелярії київського військового губернатора з губернським правлінням із приводу розлучення купця Родіонова з дружиною, яка, будучи невдоволена поведінкою чоловіка, втекла до свого батька²⁹. А купець Слюсаренко 1806 р., придбавши будинок у міщанки Козелецької, мало того, що не сплатив власниці грошей, так ще й побив жінку³⁰.

Звичайно, найтрагічнішими ставали ті випадки, коли через різні фінансові чи побутові негаразди деякі особи відважувалися на самогубство. За таких обставин, якщо якісь гроші купця знаходилися в межах компетенції магістрату, то спадкоємці могли розраховувати на їх повернення. Як це, наприклад, сталося після самогубства Варшаури (1811 р.)³¹.

Особливе місце в повсякденному житті й деякі характерні риси мало дозволяла купців. Найяскравіше це проявилось в період «контрактів», коли Поділ, як у «старі добрі часи», перетворювався на «центр» суспільних подій. Найбільше їх відбувалося на площі перед Контрактовим будинком, спорудженим у 1800–1801 рр. за проектом архітектора А.І.Меленського в стилі класицизму*. У залах самої будівлі, крім «контрактів», відбувалися судові засідання, концерти, маскаради та банкетти. Пани, шляхтичі, євреї, купці, селяни, чиновники, «лошадники», «балагули», ксьондзи, священики, військові, як писав В.Іконников, усі снували тут взад і вперед. Чулися польська, російська, «малоруська», німецька, вірменська, турецька та татарська мови, а також «єврейський жаргон»³². Особи, які приїздили до Києва, об'єднувалися в групи і наймали цілі будинки для тимчасового проживання, бо окремі квартири чи кімнати коштували тоді особливо дорого. Контрактова зала,

* Під час пожежі 1811 р. другий, дерев'яний, поверх його згорів. Після спорудження нового приміщення для «контрактів» стару будівлю перебудували для ремісничої управи та Управи магістратських цехів. Коли остаточно скасували магдебурзьке право та самоврядування, то будинок передали Міській думі, а в 1874 р. – Подільській дівочій гімназії.

що порожнювала майже цілий рік, раптом заповнювалася купцями, їх товарами та покупцями. Усіх їх привозили карети, сани, дормези. Чимало людей прибувало пішки. Тут міг обертатися дантист і фабрикант Флері, винахідник нового запашного мила та фарби для сивого волосся Жарго, власник магазину одеколону й албанського тютюну Матіас, особи, що пропонували свої послуги з мавпами, мопсами, білим ведмедем, горобцем, який умів «рахувати» та інші³³.

На духовний стан городян впливало та сприяло їх культурному збагаченню функціонування декількох постійних і тимчасових (громадських і приватних) театрів, частина прибутків з яких ішла на користь Виховного будинку. Заснування постійного, правда, дерев'яного, театру почалося в 1801 р. на Хрещатику*, а офіційне відкриття сталося 9 вересня 1803 р. Його розташували на місці, де потім (у 1851 р.) побудували замість театру триповерховий готель «Європейський» за проектом архітектора О.Беретті. Спочатку він ніяк не міг привабити багато відвідувачів через брак кваліфікованих акторів. Навіть у 1810 р. кн. І.Долгоруков із цього приводу зазначив: «Театр хоч і є в Києві, і зовні гарний і великий, але через брак акторів гри у ньому немає. На одні лише контракти приїздить якесь іноземне збіговисько скоморохів і щось представляє; його переполюють більше розкоші й марнотратство, аніж смак до театру»³⁴.

Як би там не було, але «європейський дух» проникав у Київ і поступово охоплював широкі верстви городян, принаймні більш-менш заможних і освічених. З іншого боку, «сусіди»-росіяни «ознайомлювали» тут зі своїми кращими здобутками в галузі культури. Тому-то вже не в диковинку було почути поезію О.Пушкіна з вуст дівчат навіть у купецьких сім'ях.

У 1811 р. помітною подією в культурному житті міста стали гастролі європейських музикантів Ромберга та Лафона³⁵. У театрі певний час виступала трупа поміщика Ширая. У 1821 р. керівництво ним, а точніше утримання, перебрав на себе прибулий із Полтави московський актор М.Щепкін. Тоді в репертуарі домінували твори представників романтичної школи. Зокрема, ставилися п'єси В.Шекспіра («Гамлет», «Граф Ессекс»), Шіллера («Карл Мор»), Мольєра («Скупий»), а також Расіна, Скриба, Коцебу.

У 1823 р. між діями вистав, в антракті, співали артисти Львівського театру Герлетц і Крулинський, а польські демонстрували свої національні, російські, французькі та інші танці. Великий концерт дала співачка Каталани³⁶. Неабиякий переполюх, вплив на свідомість викликали в жителів події, пов'язані з виступом декабристів на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі. А з 30 грудня 1825 р. по 3 січня 1826 р. у межах міста Васильків, сіл Мотовилівка, Ковалівка та Трилиси сталося відоме «возмущение» Чернігівського полку, який у своїх намірах підтримати декабристів вирішив іти на Київ. Серед городян, особливо поміщиків і купців, які з'їхалися на «контракти», виникла паніка. Вона ще більше посилилася тоді, коли стало відомо про притягнення до слідства й відправку до північної столиці імперії багатьох військовослужбовців і знатних осіб. Численні групи людей наспіх полишали місто. Контрактів будинок і площу поліція взяла під особливий контроль. Зрозуміло, що все це не могло не позначатися на торгівлі.

Проте неспокій поступово вщух і духовне життя відновилося. У 1843 р. до Києва на гастролі знову приїхав М.Щепкін. Одночасно з ним О.Мартінов³⁷. А через 5 років і славнозвісний Ф.Ліст, який нерідко програвав тут у карти значну частину грошей, зароблених на концертах³⁸. У першій половині XIX ст. виступав на «контрактах» і балет із Мадрида³⁹.

* Перші житлові будинки тут з'явилися в 1897 р. Через те, що на Хрещатику було зосереджене театральне життя міста, вулиця мала тоді назву Театральна.

На середину століття в Києві налічувалося вже 80 вулиць і 30 провулків, у той час, як 49 вулиць і 101 провулок існували в 1817 р. Причому понад 50% з них були не мощеними, а інші – лише частково⁴⁰.

Для кінця 50-х рр. став характерним факт про надання дозволу керівникові трупи французьких акторів Левассору прибути з гастролями на час проведення Контрактового ярмарку⁴¹. Як засвідчив один з офіційних документів, на той час належної тиші в театрі не завжди дотримувалися. У холодну пору року сиділи в шапках. А відсутність вихованості в деяких громадян інколи ставала причиною небажання публіки відвідувати вистави⁴².

Щодо описаних подій, слід додати і таке. Протягом 20–50-х рр. у театрі хоч і сталися певні позитивні зміни, проте виступи «справжніх» акторів продовжували мати періодичний та дещо хаотичний характер. А були й такі роки, коли вони взагалі не виступали. Вистави за змістом і оформленням нерідко вже не відповідали вимогам часу. До їх проведення втручалось і духовенство (особливо католицьке), коли, наприклад, вбачало в суті п'єс якусь «крамолу» або порушення посту (заборони на веселощі)⁴³.

Про «калейдоскоп» подій і явищ у театральній сфері свідчать такі факти: із 1829 р. виступала «польська» трупа під керівництвом Ланкавського, її змінила у 1834 р. «російська» трупа на чолі зі Штейном, яка перед тим гастролювала в Полтаві й Харкові. Тоді ж на території верхньої частини Царського саду побудували літній театр, правда, дещо спрощеної конструкції: без даху та зовнішньої стіни. Його відвідували переважно мешканці Подолу: купці, міщани, ремісники.

У 1834 р. до міста також прибула трупа Рикановського. А 1836 р. із Парижу – «французька» («водевільна»). Правда, остання продавала квитки за досить завищеними цінами, а тому швидко втратила глядача та згорнула свою діяльність. Протягом 1836–1838 рр. «чередувалися» у виступах польсько-російсько-український колектив Рикановського та «російський» Молотковського. В останньому виступав широко відомий актор П. Молчанов⁴⁴. В їх репертуарах значилися трагедії, драми, комедії, водевілі, опери, балети...

Сам київський військовий губернатор, а згодом київський, подільський і волинський генерал-губернатор висловився за необхідність створення (чи запрошення) у Києві «постійної» трупи з «гідних» акторів, щоб «оживить здешнєе общество». Також він розпорядився видавати кращим із них «винагороди» у 3 тис. руб. – рідкісний на той час гонорар.

Особливе захоплення в киян, які любили і добре розуміли драматичне мистецтво, викликали п'єси «Гамлет», «Отелло», «Підступність і кохання», «Розбійники», «Есмеральда», «Ревізор», «Шельменко-денщик», «Наталка-Полтавка». Певний час утримував «головний» театр Рикановський (до серпня 1851 р.), поки його застарілу будівлю не знесли. Найвищі гонорари, як правило, у ньому отримували під час «контрактів», коли приходило найбільше публіки. Так, у 1836 р. доход театру становив 6700 руб., а в 1845 р. – уже 15647 руб. Окрім того, від міста надходило ще 3 тис. руб. у вигляді «пособія»⁴⁵.

У 1851–1853 рр., коли припинив своє існування «старий» театр, у різних районах міста почали виникати приватні «театральні товариства»⁴⁶. Під час «контрактів» двічі на тиждень у Контрактовому будинку давали бали, на які поляки приходили зазвичай у національних костюмах і танцювали мазурку в шапках. Що, як правило, привертало неабияку увагу присутніх росіян та українців. При цьому між останніми та гоноровими шляхтичами нерідко спалахували сутички, котрі інколи перетворювалися на довготривалі конфлікти і чвари з різними «відтінками» етнічної неприязні.

Водночас, «контракти» вважалися «школою світськості». На них привозили чи приводили місцевих панночок із метою вдало видати їх заміж. Господарі (організатори) балів і всіляких «вечорів» могли за власним бажанням кожному «дамоч-

ку» зустріти з великим букетом квітів, який у середньому коштував 1,5 руб., або витратити лише на цукерки, які поставляв, головним чином, відомий на той час кондитер Беккер, 100 дукатів* чи на шампанське 400 руб. Для заможних клієнтів на «контрактах» функціонував ресторан вихідця з Бердичева Белло.

Серед найпоширеніших розваг, у тому числі й купецтва, була гра в карти, у ході якої програвалися тисячі рублів і цілі маєтки. Деякі спеціально приїздили заради неї із надією збагатитися, або ж отримати гостроту відчуттів. Один з учасників тих подій зазначив, що приїхати «на контракти» набагато простіше, ніж поїхати з них. «Можна сказати, – наголошував він, – що Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільно полювало, а старий Київ грав у карти і, через це, перед відродженням університету, забув, що він приречений Богом і людьми бути столицею всеслов'янства»⁴⁷.

Для проведення дозвілля існували також два клуби: дворянський, заснований 1838 р. (мав власний статут і чіткі правила) і купецький (у Контрактовому будинку), більш демократичний і багатолюдний. Головними засобами їх функціонування були доходи з балів і маскарадів⁴⁸.

У 1843 р. у середовищі київських купців і заможного торгового люду визріла ідея заснування на Подолі зібрання на зразок таких, які вже існували в Москві та Санкт-Петербурзі. Відповідне клопотання вони порушили перед київським, подільським і волинським генерал-губернатором, пояснивши мету його функціонування «як для обмірковувань власних справ, так і для громадських “увеселень”». Спочатку планувалося таке «товариство» обмежити кількістю у 100 осіб. Але потім, «если общество сочтёт нужным», передбачалося шляхом голосування поступово збільшувати число членів. Для вступу до нього визначили внесок у розмірі 15 руб. сріблом. Керівництво мали здійснювати чотири старшини, обрані серед членів. Вони зобов'язувалися опікуватися справами зібрання, оберігати касу, вести фінансову документацію, робити необхідні господарські розпорядження. Для контролю та обліку витрат записи вносилися до спеціальної книги. Згідно з нею відбувалися щомісячні, а також щорічні звіти. На випадок крадіжки чи втрати спільних коштів старшини брали на себе всю відповідальність за них і повинні були розплачуватися власним майном (грошима). Без загальної згоди старшини не мали права здійснювати будь-які фінансові операції – «издержек не производят».

У приміщенні зібрання дозволялося грати в більярд, карти та інші офіційно визначені ігри, але за них у кожному випадку бралася платня. Виписувалися газети та журнали, у залежності від потреб і вподобань членів «товариства». Для їх прочитання відводилася окрема кімната. Чай, вино, каву, горілку, закуски та ін. передбачалося купувати тільки «по сходной цене», щоб виключити моменти особливої матеріальної зацікавленості чи протегування певних торговців.

Той, хто порушував означені правила, у перший раз примушувався до сплати штрафу у розмірі 1 руб. 50 коп., вдруге – штраф зростав удвічі, утретє – втричі, і т. д. Хто ж дозволив собі «неблагопристойность, дерзость и самоуправство» взагалі виключався із членів зібрання⁴⁹.

Водночас, до повсякденного життя купців усе частіше додавалися всілякі побутові та фінансові неприємності. Окремі з них, наприклад, долучалися до різних авантур, махінацій і розтрат. Так, у 1827 р. купця Бернера притягли до кримінальної відповідальності за те, що він не виплатив певну суму грошей міщанину Ш.Дорнеру за продаж майна того⁵⁰. У 1830 р. у Києві слухалася справа про примусовий продаж будинку купця Галкіна із метою погашення «партикулярних» боргів⁵¹. Через несплату боргів колезькому асесору Каменецькому описали й виставили на реалізацію майно «содержателя киевского питейного округа» него-

* *Дукат* – золота монета в деяких західноєвропейських країнах. Містив близько 3,4 г. золота.

ціанта Виноградова (1844 р.)⁵². А його «колега» А.Воробйов мало того, що не сплачував платню людям, які на нього працювали, так ще й відбирав у них паспорти, зокрема так він учинив із сином купця І.Бабкіним (1845 р.)⁵³.

У липні 1846 р. урядовці Київського губернського правління порушили справу про притягнення до суду подільського маклера й купця Ф.Малиновського за «неправильний прийом у заявку» фіктивно складеного вчителем Гейсманом векселя. Причому фальшивий документ оформили ніби його підписав князь Кудашев за позичені ним 500 руб. у чиновника Мусмана⁵⁴.

Інколи в суперечки із приводу продажу маєтків київських купців повинен був безпосередньо втручатися навіть Сенат (1846–1848 рр.)⁵⁵. Траплялися випадки відвертого пограбування негоціантами чужого майна. Так, у 1837 р. Серебревський відібрав на дорозі збіжжя в торговця Л.Каца⁵⁶. А речі дружини унтер-офіцера Горєвої в 1842 р. захопив Смородинов⁵⁷.

Часто спостерігалися різні правопорушення стосовно купецтва і з боку різних рангів урядовців. Особливо це стосувалося Київського магістрату. Зокрема, у кінці 20-х – на початку 30-х рр. Канцелярією київського військового губернатора розглядалася справа про скаргу дружини купця Філосової на цю установу за незаконне виселення її із власного будинку⁵⁸. У 1834 р. купчиха Маркович скаржилася на Київський магістрат і губернського прокурора за небажання задовольнити її прохання щодо передачі їй у найм будинку померлого купця Розенталя⁵⁹.

Виникали певні проблеми і з поліцією. Так, її представники в 1848 р. «неправильно заарештували» коней купця А.Бродського⁶⁰. А наступного року під варту взяли й негоціанта М.Мигиневського лише за висловлені до нього претензії компаньйона Л.Епельбойма⁶¹.

У другій половині 1840-х рр. службовці місцевого суду та деяких інших офіційних установ масово чинили побої й ображали не лише купців, а й нижче чиновництво та багатьох жителів Києва⁶². А в 1848–1850-х рр. у поліції розглядалася скарга купця Барського, в якій ішлося навіть про побиття його компаньйона Смородинова бургомістром і висловлювалася пропозиція усунення того з посади за такий ганебний вчинок⁶³.

У другій половині століття городяни брали активну участь у всіляких добродійних лотереях, масово відвідували сільськогосподарські і промислові виставки. Зокрема, у вересні 1852 р. діяла виставка, де представлялися промислові вироби із семи губерній: Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, а також Курської. Вона складалася із семи тематичних підрозділів: землеробство, городництво, садівництво, шовківництво, бджільництво, промислові вироби тощо. Схожа виставка проходила перед тим у Харкові (1849 р.). Нагородами та відзнаками на ній були медалі й «похвальні листи», після отримання яких у Контрактовому будинку влаштовували урочистості. На святі «удостоенные» сиділи за особливими окремими столами.

На виставці ж близько 1 тис. учасників представили для огляду понад 1,5 тис. предметів на загальну суму 30 тис. руб. Товарів продали на 3 тис. руб. У деякі дні кількість відвідувачів досягала 3 тис. осіб, а загалом прийшло близько 20 тис. осіб. Такого типу виставки згодом влаштовували в Києві в 1857, 1862, 1867, 1871, 1880 рр. Причому, місцеві за розмірами перевищували інші українські виставки. Завдяки ним місто «пожвавівало», стало ще більш багатолюдним. А городяни заробили чимало коштів за здачу квартир і будинків у найм приїжджим, а також за різні послуги. Крім того, про побачене на них кияни говорили досить довго.

У 1855 р. у місті дуже урочисто, при наявності великої кількості іменитих росіян, відсвяткували ювілей Московського університету. Це дало привід історіку О.Васильчикову видати сакраментальну фразу: «Москва у Києві». Того ж року восени місцеві жителі проводжали ополченців на Південь.

Масові приїзди людей зумовлювали значні проблеми: неабияк ускладнювали житлові умови корінних городян, підвищували ціни на продовольство, квартири тощо. Такі обставини київське чиновництво обертало на свою користь. Так, у 1851 р. купець Терехов за «квартирування» у своєму будинку отримав від поміщика Шимановського платню в розмірі 50 руб. сріблом. Проте урядники з губернського правління «наклали руки» на ці гроші. Почалася судова тяганина. Постраждалий у своїх скаргах на таке самоуправство дійшов Сенату, на що вийшов спеціальний указ: розібратися по суті справи й відновити законність⁶⁴.

Спадкоємиці купця Новицького – дочки Марія та Євдокія в 1855 р. скаржилися на незаконні дії Київського сирітського суду та призначеного їм опікуна щодо будинку та майна, яке залишалося після смерті їх батька⁶⁵. Водночас, губернаторським циркуляром від 17 грудня 1852 р. встановлювався квартирний збір із тих місцевих купців, які були приписані до міста, але не мали в ньому власних будинків⁶⁶. Це також викликало загострення питання і виникнення додаткових проблем. Особливо негативно це впливало на можливості єврейської частини торгового люду, якому нерідко взагалі заборонялося купувати тут садиби⁶⁷.

Купців, які мали судимість за зловживання при виконанні казенних підрядів або офіційно визнаних «неспроможними боржниками», влада відсторонювала від участі в торгах і державних замовленнях⁶⁸. Цікаво, що інколи виникали неординарні майнові суперечки безпосередньо в сім'ях купців. Так, у 1855 р. негоціант Рудник скаржився на навмисне затягування в Київській міській поліції вирішення справи про незаконне захоплення його синами маєтку батьків першого⁶⁹. А спадкоємці купця 3-ї гільдії Давидюка звинуватили Київський сирітський будинок у «неправильному управлінні» успадкованим ними майном (1858 р.)⁷⁰.

Також тогочасні документи сповіщають і про те, що за постійне пияцтво та розпутний спосіб життя з Києва виселили сина купця М.Попова (1879 р.). Із приводу чого була навіть заведена справа таємною частиною поліції. Як стало відомо з «Відомості про пригоди», ця ж установа з'ясовувала обставини «замаху» на самогубство «почесного громадянина» міста С.Бінецького через відсутність засобів до існування(!)⁷¹.

Особливо багато фактів містять першоджерела про конфлікти між чоловіками та їх дружинами. Так, у 1868 р. поліція намагалася вирішити справу про примусове повернення київському купцю Кочеревському його дружини, яка пішла від нього через особисті непорозуміння⁷². А дружина іншого негоціанта Яблонська подала прохання щодо розлучення з чоловіком через образи та жорстоке поводження з нею. Мало того, вона ще й попросила офіційні органи влади посприяти їй в цій справі, будучи цілком упевненою у своїй правоті (1887–1888 рр.)⁷³. Тоді ж децю інакше склалася ситуація, у котрій опинилася купчиха М.Лазарева. Чоловік спочатку привласнив її придане, а потім вигнав із будинку, де вони мешкали⁷⁴.

Практично такі явища в другій половині XIX ст. стали досить типовими як у сім'ях купців, так і у міщан. Інколи купці через борги подавалися «в бега» й, полишивши свої майно та будинки, «девались невідомо куди»⁷⁵.

Таким чином, на повсякденне життя купців протягом усього XIX ст. неабияк впливали розбудова міста, їх матеріальний добробут чи негаразди. Специфіка Києва полягала в тому, що саме в означений період особливо пам'ятними тут стали впливи (часом гострі суперечності) російського, польського та єврейського факторів – у побуті, звичаях, торгівлі, культурі. Вища ж влада імперії, через своїх «виконавців-провідників» на місцях, прагнула зденаціоналізувати життя в місті, поширити тут російську мову та власні політичні прерогативи.

¹ *Ulaszyn H.* Kontrakty Kijowskie. Szkic historyczno-obyczajowy 1798–1898. – Petersburg, 1900. – 108 S.

² *Горленко В.* Киев в 1799 году // Киевская старина. – 1885. – №3. – С.586.

- ³ Из исторических записок Иоанна-Альберта Эренстрема / Сообщил Г.Ф.Сюннерберг // Русская старина. – 1893. – Т.LXXIX. – №6. – С.9.
- ⁴ *Иконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – С.81.
- ⁵ Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А.Андреевский. – К., 1886. – Вып.Х. – С.101–149.
- ⁶ *Сулима С.* Заметки старого киевлянина (Киев в 1812 и 1824 году) // Киевская старина. – 1882. – Т.4. – №12. – С.623, 624.
- ⁷ Журналы Комитета министров 1806–1826 гг. – Санкт-Петербург, 1888. – Т.1. – С.488, 687.
- ⁸ *Левицкий О.* Тревожные годы (Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг.) // Киевская старина. – 1892. – №12. – С.352.
- ⁹ *Долгоруков И.М.* Путешествие в Одессу и Киев 1810 года // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1869. – Июль–сентябрь. – Кн.3. – Отд.ІІ: Отечественные материалы. – С.262.
- ¹⁰ *Долгоруков И.М.* Дневник моего путешествия в Киев // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1870. – Апрель–июнь. – Кн.2. – С.125.
- ¹¹ Там само. – С.107.
- ¹² Хроника киевской общественной жизни по дневнику Митрополита Серапиона (1804–1824 гг.) // Киевская старина. – 1884. – Т.9. – №7. – С.445–448.
- ¹³ Из записной книжки киевского гражданина Миславского // Киевская старина. – 1884. – Т.8. – №4. – С.690.
- ¹⁴ Сообщение очевидца о великом пожаре в Киеве на Подоле 1811 года // Киевская старина. – 1896. – Т.55. – №12. – С.73–74 (Документы, известия, заметки); *Левицкий О.* Тревожные годы... // Киевская старина. – 1891. – Т.35. – №11. – С.1–21; №12. – С.169–194.
- ¹⁵ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч.1. – С.327.
- ¹⁶ *Долгоруков И.М.* Дневник моего путешествия в Киев... – С.106, 107.
- ¹⁷ *Сакович Л.Т.* Жилая застройка Киева первой половины ХІХ в.: Рукоп. дис. ... канд. архитектуры. – К., 1954. – Ч.1-2; *Его же.* Жилая застройка Киева первой половины ХІХ в.: Автореф. дис. ... канд. архитектуры. – К., 1955. – 19 с.
- ¹⁸ Хроника киевской общественной жизни по дневнику Митрополита Серапиона (1804–1824 гг.)... – С.436.
- ¹⁹ Из записной книжки киевского гражданина Миславского... – С.691.
- ²⁰ *Щербина В.* Из семейного архива. І. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) // Киевская старина. – 1892. – Т.37. – №4. – С.9–11.
- ²¹ Из записной книжки киевского гражданина Миславского... – С.691.
- ²² *Сулима С.* Заметки старого киевлянина... – С.623, 624.
- ²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.533. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.10.
- ²⁴ Там само. – Оп.5. – Спр.1295. – Арк.1–15.
- ²⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.453. – Арк.1.
- ²⁶ Там само. – Спр.541. – Арк.1.
- ²⁷ Там само. – Спр.782. – Арк.207.
- ²⁸ Там само. – Спр.884. – Арк.1.
- ²⁹ Там само. – Спр.945. – Арк.1.
- ³⁰ Там само. – Спр.1085. – Арк.1.
- ³¹ Там само. – Спр.1377. – Арк.1–3.
- ³² *Иконников В.С.* Указ. соч. – С.348.
- ³³ Там же. – С.349.
- ³⁴ *Долгоруков И.М.* Путешествие в Одессу и Киев 1810 года... – С.262.
- ³⁵ *Саприкіна Л.* Невідомі гастролі європейських музикантів // Київ. – 1987. – №3. – С.174, 175.
- ³⁶ *П.Т. [Тимошок П.]*. К истории польского театра в Киеве // Киевская старина. – 1890. – №6. – С.533–540; *Николаев Н.И.* Драматический театр в Киеве: Исторический очерк (1803–1893). – К., 1898. – С.14–18.
- ³⁷ *Алексеев А.А.* Воспоминания. – Москва, 1894. – С.65–71; *Болгарська Т.* Щепкін і Мартинов у Києві // Український театр. – 1974. – №2. – С.31, 32.

- ³⁸ *Лепша І.* «Думка» Ференца Ліста: Про перебування Ф.Ліста в 1848 р. в Києві // Вечірній Київ. – 1980. – 26 квітня; *Ulaszyn H.* Op. cit. – S.60, 61.
- ³⁹ *Лавров Д.* Контракти ... і балет із Мадрида. Культурне життя Києва в першій половині XIX ст. // Молода гвардія. – 1986. – 24 січня.
- ⁴⁰ *Фундуклей Й.* Статистическое описание Киевской губернии. – С.332; *Берлинский М.Ф.* Кратное описание Киева, содержащее историческую перечень всего города, так же показания достопамятностей и древностей оного. – Санкт-Петербург, 1820. – С.123.
- ⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.36. – Спр.1466. – Арк.1–10.
- ⁴² *Левицкий О.* Тревожные годы...// Киевская старина. – 1892. – №11. – С.207.
- ⁴³ *П.Т. [Тимошок П.]*. К истории польского театра в Киеве... – С.533–540; К истории театра в юго-западном крае: Переписка каменец-подольских актеров с духовной католической властью по поводу воспреещения последней спектаклей на время Великого поста и произнесенного на актеров и актрис церковного отлучения // Киевская старина. – 1885. – №7. – С.458–476.
- ⁴⁴ *Болгарська Т.* Молчанов у Києві // Український театр. – 1987. – №2. – С.29–30.
- ⁴⁵ *Фундуклей Й.* Статистическое описание Киевской губернии. – С.376, 377.
- ⁴⁶ *Алексеев А.А.* Воспоминания артиста имп. театров // Исторический вестник. – 1892. – №6; *Николаев Н.И.* Драматический театр в Киеве. – С.20–38.
- ⁴⁷ Записки Михаила Чайковского // Русская старина. – 1895. – №12. – С.157–158.
- ⁴⁸ *Иконников В.С.* Указ. соч. – С.336.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.4996. – Арк.1–5.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.533. – Оп.5. – Спр.1028. – Арк.1–47.
- ⁵¹ Там само. – Спр.1491. – Арк.1–14.
- ⁵² Там само. – Ф.442. – Оп.153. – Спр.593. – Арк.1–10.
- ⁵³ Там само. – Оп.155. – Спр.502. – Арк.1–4.
- ⁵⁴ Там само. – Оп.157. – Спр.556. – Арк.1–3.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.103. – Арк.1–35.
- ⁵⁶ Там само. – Оп.146. – Спр.599. – Арк.1–9.
- ⁵⁷ Там само. – Оп.151. – Спр.617. – Арк.1–8.
- ⁵⁸ Там само. – Ф.533. – Оп.5. – Спр.1393. – Арк.1–19.
- ⁵⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.7557. – Арк.1–14.
- ⁶⁰ Там само. – Оп.160. – Спр.592. – Арк.1.
- ⁶¹ Там само. – Оп.159. – Спр.117. – Арк.1.
- ⁶² Там само. – Оп.160. – Спр.188. – Арк.1–7.
- ⁶³ Там само. – Оп.157. – Спр.5, 160, 203, 240, 329, 576 та деякі інші зазначеного опису.
- ⁶⁴ Там само. – Оп.162. – Спр.35. – Арк.1, 2.
- ⁶⁵ Там само. – Оп.168. – Спр.81. – Арк.1, 2.
- ⁶⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.9477. – Арк.79, 82.
- ⁶⁷ Там само. – Оп.49. – Спр.134. – Арк.1–7.
- ⁶⁸ Там само. – Оп.158. – Спр.1092. – Арк.1–197.
- ⁶⁹ Там само. – Оп.32. – Спр.125. – Арк.1–7.
- ⁷⁰ Там само. – Оп.171. – Спр.29. – Арк.1–2.
- ⁷¹ Там само. – Оп.829. – Спр.269. – Арк.1–4.
- ⁷² Там само. – Оп.633. – Спр.2. – Арк.40.
- ⁷³ Там само. – Оп.525. – Спр.109. – Арк.1–13.
- ⁷⁴ Там само. – Оп.540. – Спр.234. – Арк.1–11.
- ⁷⁵ Там само. – Оп.176. – Спр.414. – Арк.1–30.

The article examines the main aspects of the merchants' daily life in the XIX-th century on the background of social and political development of Kyiv. The author analyses socio-cultural phenomena which worked upon their manners and customs. The influence of national and inoetnic factors on the formation of self-consciousness, the walks of life, mode etc. is also shown in the article.